

הלל ושמאי אחים?

(מגילויי המכון לחקר השירה העברית)

מנחם זולאי

א

לזכר מו"ר הפרופיסור יצחק משה
אלבוגן ז"ל עשר שנים לפטירתו.

בעיתון „הארץ” מיום ד' סיון תשי"א (8 ביוני 1951) הודעתי על אחד הגילויים התמוהים והקוריוזיים ביותר שבתולדות חקר הגניזה הקהירית, שנתגלה במכון לחקר השירה העברית, בחורף של אותה שנה:

שני פיוטים לשבועות, מתקופת ינאי וקליר^[1], המטפלים בשלשלת מקבלי התורה ממשה ועד הלל ושמאי, מעידים כאחד שהלל ושמאי אחים היינו! ולא אחים על דרך המליצה, אלא אחים מבטן, כמשה ואהרן! דבר זה יוצא ברור, ללא צל של ספק, מתוך השוואת שתי הפיסקאות המקבילות:

(א) פיוט א', פיסקא י"ג:

וְכִמּוֹ קִיבְלוּהָ מֵרֹאשׁ שְׁנֵי אֲחִים (–משה ואהרן)
בֶּן נִמְסָרָה בְּסוֹף לְשְׁנֵי אֲחִים

הרבה תהיתי על פיסקא זו ולא ידעתי מי הם שני אחים, שלהם נמסרה התורה בסוף, עד שבא פיוט ב' ופירש את הסתום:

(ב) פיוט ב', אות מ':

(שמעיה ואבטליון) מִיָּהֲרוּ לְדָרוֹשׁ בְּדַת רְשׁוּמֵי

[1] לפי מצב ידיעותינו היום, חיו שניהם בארץ־ישראל בימי שלטון הביזאנטים, היינו לפני הופעת האיסלאם.

וְקִבְּלוּ מֵהֶם שְׁנֵי אֲחִים הֵלֵל וְשִׁמְי.

פרט סנזאציוני זה לתולדות שני אישים, מן המפורסמים והפופולאריים ביותר שבחכמי בית שני, ומן הדמויות המנוגדות ביותר מבחינת אופיים והשקפת עולמם, משהו לשני הפיוטים הנידונים משהו מערכם ואופיים של ה"מגילות הגנוזות" שנמצאו במדבר יהודה, ועל כל פנים — בלא לנגוע בשאלת האמת ההיסטורית — הם חוזרים ומאשרים את העובדה (שאינה ידוע אלא ליחידים) שבפיוטי הגניזה מהלכים מעיינות תת־קרקעיים של מסורות ואגדות שאין להן כל זכר במקורות שבידינו.

ב

אף על פי שכבר עברו שנתיים מיום שהופיע "הארץ" הנ"ל, לא באה כל תגובה מצד בעלי המקצוע, וכנראה נמנעים הם מלחוות דעתם עד שיראו את גוף הפיוטים. כנגדם נשמעו הדים אחדים בעיתונות שבחוץ לארץ [2], וביניהם מאמרו של המשורר אהרן צייטלין, הראוי שנתעכב עליו קצת, הואיל ויש בו משום מתן ביטוי לגישה הרווחת בין רוב חכמי ישראל ומשכיליו לגבי דברים שבפיוט.

אהרן צייטלין טוען בערך כך: אילו נתקיימה אי־פעם מסורת, או אגדה, מעין זו המעידה על קרבת־אחים של הלל ושמאי, אין להעלות על הדעת שלא יימצא כל רמז לכך בספרותנו הרחבה. ואם תאמר, הרי שני פיוטים מעידים — אחד בפירוש ואחד בעקיפין — שהלל ושמאי אחים היו, יש להשיב: אין בידינו כל ראיה שכוונת המחברים לאחים כפשוטו, אדרבא, מסתבר שאין כאן אלא כינוי וסמל, הבא לציין ששניהם "זוג" אחד היו. ואם תוסיף ותטעון: הרי אחד מן המחברים מקביל אותם למשה ואהרן, משמע שכוונתו לאחים ממש! על כך משיב צייטלין: מסקנה זו אינה מחוייבת: שורה אחת יכולה לכוון לאחים כפשוטו, וחברתה — ל"אחים" על דרך ההעברה. "סוף כל סוף, הדברים אמורים בפיוט" (!) הרעיון הגלום ב"משל־אחים" זה אינו אלא רעיון האחדות של תורת ישראל, לאמר: אף אל פי שהיתה מחלוקת בין הלל ושמאי, אין כאן שתי תורות, אלא תורה אחת, בחינת "אלא ואלה דברי אלקים חיים". עד כאן צייטלין.

איני מזלזל כל עיקר בערכה של שיחה נאה. אך הגיעה השעה שגם משכילינו ידעו, שגישה זו לדברים שבפיוט, הרווחת בין חכמי ישראל,

[2] בעיתונם של יהודי שווייצריה מספטמבר 1951; בעיתון ההונגארי Uj Elet מיולי 1951; ואהרן צייטלין בעיתון "דער טאג" מן ה־20 ביולי 1951 (נייריורק).

המבקשים ליישב את הסתירות שבין דברי הפייטנים לבין המקובל בידיהם, אינה גישה מדעית, והיא פסולה לחלוטין לגבי פיוטי הגניזה. מקורה בהנחה תמימה, שספרות ישראל של כל הדורות נשתמרה בידנו במלואה, וכל שאינו מתיישב עם האמור במקורות המפורסמים, אינו אלא טעות או הזיית המחבר [3]. לא כאן המקום לישוב ולמנות את החידושים וההפתעות שהעלתה הגניזה הקהירית בששים השנים שעברו מיום שגילה שכתר קטע מבן סירא העברי. די להראות על הקטעים מ"ספר ברית דמשק" שנתלבטו בו חכמים במשך ארבעים שנה, ולא יכלו להכריע בין חיבור מימי בית שני לבין זיוף קראי מן המאה העשירית, עד שבאו "המגילות הגנוזות" ממדבר יהודה, והוברר לכל חוקר רציני — למרות כל "הוכחותיו" של הפרופ' ש. צייטלין — שאכן שרידי חיבור מלפני חורבן הבית (במהדורת המאה העשירית) נודמנו לו לשכתר בשעתו.

פיוטי הגניזה מחייבים ביקורת קפדנית ביותר, אבל גם יחס של כובד־ראש גמור. עלינו לקבל את הדברים כפשוטם בכל מקום שאין הוכחה מגוף הפיוט שהכוונה לאלגוריא. במקרה הנידון אין כל מקום לפירוש אליגורי, ואין אף צל של ספק בכוונתם האמיתית של המחברים; לדעתם, המבוססת בודאי על מסורת ארצי־ישראלית שנשתכחה, הללו שמאי אחים מ ב ט ן ה י ו . [4]

ג

מלבד ענין "הלל ושמאי" יש בהם, בשני הפיוטים שלפנינו, כמה עניינים אחרים הזקקים לחקירה ודרישה, אלא שאין אני מוסמך לדון בהם דיון מלא, לפיכך אסתפק ברימוז מקצתם, מאותם הנראים לי ראויים לתשומת לבם של חוקרי ספרות חז"ל:

(א) בפיוט א', פיסקא ב', נאמר:

"וְעָלָה וְנִתְעַלָּה הָרַ סִינִי • וּמִרְחוֹק סִקְרוּהוּ הַמוֹנִי • וּבְאֶצְבָּע זָמוּ זֶה סִינִי"

[3] ראה מאמרי "בין גניזה לגניזה" (לוח הארץ לשנת תש"י).

[4] ואלה דברי החכם מר א. א. עקביא (במכתבו אלי מיום ט"ז סיון תשי"א): "ולא עוד אלא שהדבר מתקבל על דעתי כאמת היסטורית. תמיד היה הדבר לפלא בעיני, כי בה בשעה שעל הלל יש בתלמוד כמה פרטים על מוצאו ועל תולדותיו, הנה על בית שמאי אין אנו יודעים כלום. ראיתי בזה איזו תעלומה, ואפשר כי תעלומה זו מתחילה עתה להגלות לפנינו. אולי יגלו לנו עוד פרטים מופלאים אשר יבארו לנו מדוע העלים התלמוד את עצם האחוה של הלל ושמאי ומדוע לא ספר לנו כלום על צאצאי שמאי. חושש אני כי הסבה לכך קשורה באיזה דרך שהיא בקפדנותו היתירה של שמאי הזכורה בתלמוד לגנאי."

אין ספק שהמחבר רומז לאיזה מדרש שדרש את המילים „זה סיני“ שבתהילים ס"ח ט' (או שופטים ה' ה') בערך כך: מלמד שגבה ונתנשא הר סיני, עד שראוהו ישראל מרחוק, ו ה ר א ו ע ל י ו ב א צ ב ע ו א מ ר ו ז ה ס י נ י . השוה „פיוטי יניי“ (מסופקים) עמ' שס"ח:

מְכַל הָרִים מֶה הָיָה סִינִי . וְרוֹמְמוֹתוֹ וְאִמְרוֹ זֶה סִינִי

ובעמ' שע"א (אימת אמיצת):

וְעָלָה וְנִתְעָלָה וְעָדָף סִינִי . זִימּוֹן זְכוֹת זֶה סִינִי

וכן בעמ' שס"ו: „גובה הר תלשתה“, ובעמ' שע"ג: „הר סיני תלשתה מכל הרים“, הכוונה להגבהת הר סיני מעל לשאר כל ההרים. וכן בפיוט „אז מראש צורים“ (חלק ד' מקרובת „אודרו בעוו“ לשבועות, שבכ"י אוכספורד 2699/2, דף 22, וכנראה אף היא לקליר, כפי שניתן לשער מחתימת אל עזר):

וּכְתַפְצָתָהּ יוֹדֵעַ נִסְתָּרִים . לְגִלּוֹת לָמוֹ עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים
נְגִלְיָתָהּ עַל הָר תָּלוּשׁ מִכָּל הָרִים

וכן מתחיל פיוט לשבועות בכ"י אוכספורד, סי' 2712/14 (דף 85) וסי' 2845/7 (דף 54):

אֶז מִמְקוֹמוֹ תִּלְשָׁתָהּ סִינִי
בְּחֻצְבָּךְ לְהַבּוֹת אֵשׁ לְעֵין כָּל בְּסִינִי.

וע' פרקי דר"א ריש פרק מ"א („וממקומו נתלש הר סיני“) ובביאור הרד"ל, סי' ד'. וענין אחר הוא המובא במדרש תהלים ס"ח ט': וסיני מהיכן בא, אמר ר' יוסי מהר המוריה נתלש וכו'.

ולעצם הענין של „הראה עליו באצבע“ (מוטיב מדרשי בכל מקום שנאמר במקרא „זה“ או „זאת“) ראה דברי ליברמן בספרו Hellenism in Jewish Palestine עמ' 15—16, ובמאמרו „קלס קלוסין“ שבספר „עלי עי"ן“ (ספר יובל שוקן, ירושלים תש"ח—תשי"ב, עמ' 78—79) והשוה ספרו „שקיעין“ עמ' 62.

(ב) שם שם:

וַיֵּרֶד ד' עַל הָר סִינִי . לְגִלּוֹת לְעַנְיוֹ צְפוֹנוֹת לְפָנָיו
שָׁשָׂה בִּכְתָב בְּהִגְיוֹן עֲנִינִי . וְשָׁשָׂה בְּהִלְכוֹת שִׁינוּנִי

והולך ומונה ח מ ש ה ח ו מ ש י ת ו ר ה וספר א י ו ב שניתנו למשה בכתב, כנגד ש ש ה ס ד ר י מ ש נ ה שנמסרו לו בעל פה. הקבלה זו לא מצאתי לה מקור, ואינה מתיישבת עם לשון הבבלי (בבא בתרא י"ד, סוף ע"ב) ש"משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב".

(ג) שם שם בסוף הפיסקא:

וְאֵז הָאֲמִינוּ אֲמוּנִי . כִּי הִלְכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי
וְנִהְיָ לְשָׁנוֹת גְּדוּלִי וְקִטְנִי . מֹשֶׁה קִיבֵּל תּוֹרָה מִסִּינַי

לכאורה יש כאן רמז למנהג אמירת פרקי אבות. אך הואיל ושני הפיוטים אינם רומזים אלא למקבלי התורה ממש ועד הלל ושמאי, נראה שאין כוונת המחבר למסכת אבות, כמות שהיא לפנינו, בצירוף פרק קנין תורה, הנאמרים בין פסח לעצרת, אלא לנוסח קדמון של שלשלת הקבלה מלפני חתימת המשנה, שנתקיים קיום עצמי, עד שלא נולד המנהג לקרוא את המסכת כולה בצירוף הפרק של קנין תורה. ואם יש ממש בהשערה זו, הריהי מסייעת לדעתו של פינקלשטיין (מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניו־יורק תשי"א), הרואה במסכת אבות צירוף של חמשת קובצי מאמרים, שהראשון הכיל מאמרי אבות העולם מאנשי כנסת הגדולה עד הלל ושמאי (עי"ש עמ' ה—ו) ו"יש לשער שמתחילה היה המנהג לשנות רק את הקובץ הזה בכל שבת ושבת שבין פסח לעצרת, ורק כאשר ניתוספו עוד קבצים שהיתה להם ג"כ חשיבות גדולה הנהיגו לשנות בכל שבת ושבת קובץ אחר" (שם עמ' י"ג).

(ד) כבר העירו כמה חכמים שבמקום „נתאי הארבלי", כפי המקובל בידנו, יש גורסין: מ ת א י (או: מתיי). אף הפיוטים שלפנינו גורסים: מ ת י י (פיוט א', פיסקא י'. פיוט ב', אות י' הוגה מ"מתיי" ל"נתיי", או להפך), ולא מצאתי מי שיחוה דעתו בענין זה. השאלה היא, אם יש כאן ענין של חילופי מסורות בין ארץ ישראל (מתיי) לבבל (ניתאי), שמקורן בתכונתן הפוניטית של האותיות מ—נ, או שיבוש קדמון שמקורו בדמיון גראפי שבין אות „מ" לאותיות „ני", כפי שנתקלתי בו תכופות בקטעי הגניזה, או שינוי מדעת, שלא לקרוא לתנא בשמו של אחד מתלמידי ישו. לתקנת החוקר אציין קצת מקורות לקריאת „מתיי", עד כמה שהעליתי בבדיקתי:

- (1) ירוש' חגיגה ב', הלכה ב' (76d).
- (2) משנה, מהד' לו, דף 67 א, 441 א.
- (3) הרכבי, בספר הגלוי, עמ' קצ"ו, הערה ט'.
- (4) אבות, מהד' היגר, חורב, כרך ז' 114 (ניו־יורק תש"ג).
- (5) העירני הד"ר א. א. אורבך על דברי „מלאכת שלמה" לאבות: „ומצאתי

שכתב החכם הרר"י אשכנזי ז"ל ש ב ר ו ב ה ס פ ר י ם ג ר ס י ן מ א ת א י " וכו'.

- (6) אף הוא העירני על השם "נתי" המובא באיגרת אריסטיאס, בין ע"ב זקנים שתירגמו את התורה ליוונית, ושלפי נוסח אפיפאניוס, שמו: מ ת י .
(7) פינקלשטיין, מבוא לאבות ואדר"נ הנ"ל (לעיל סי' ג'), עמ' ז', הע' 12 (נשמט מן המפתח).

ה) פינקלשטיין, בספרו הנ"ל, עמ' רל"ג, הערה 16, מבחין בין לשון "מסירה" ללשון "קבלה", ומסיק מסקנות, שאין אני מוסמך לחוות דעה עליהן. אך רואה אני להעיר, שלעומת פיוט ב' המשתמש בלשון "מסירה" עד אנשי כנסת הגדולה, ומאנטיגנס ואילך בלשון "קבלה", הרי בפיוט א' הכל בלשון "מסירה" נאמר, והוא מסיים: "וכמו ק י ב ל ו ה מראש... כך נ מ ס ר ה בסוף...". (פיסקא י"ג). הרי שהמחבר לא הבחין בין "מסירה" ל"קבלה", ולא עלתה על דעתו לבקש כוונות שונות בשני לשונות אלה.

ואסיים במה שפתחתי את מאמרי ב"הארץ" הנ"ל:

פרשת ההפתעות במדעי היהדות, שהתחילה עם גילוי הגניזה הקהירית בסוף המאה הקודמת, עודנה רחוקה מסיימה. החומר לא נחקר אלא במיעוטו ואין לדעת מה צפון בו בשביל הדורות הבאים. ופחות מכל נחקר החומר הפיוטי, שמשום מה לא זכה בעמנו לאותו יחס רציני שהוא ראוי לו מבחינת ערכו ומהותו. כבר ציינתי בכמה מקומות [5], שפיוטי הגניזה הם בחינת צד שני של מטבע היהדות, צד נסתר, שנשתמרו בו כמה צורות מהותיות, שניטשטשו ברבות הימים בצידו הנגלה. אם עתידה לבוא תקופה של תחיה למדעי היהדות הירודים והחיוורים, יתכן שיהא זה בזכותם של פיוטי הגניזה, לכשיזכו לטיפול נרחב, בקנה מידה ממלכתי, ומתוך שאיפה לכינוס המלא. (ע"כ)

ק ו ר פ ו ס ש ל פ י ו ט י ה ג נ י ז ה חייב להיות מן המטרות הקרובות והחשובות ביותר של מדעי היהדות.

ירושלים תמוז תשי"ג.

[5] "בין כתלי המכון לחקר השירה העברית" פרק ג' (בספר "עלי עין" לכבוד מר ש. ז. שוקן, ירושלים תש"ח—תשי"ב, עמ' 86—88); "לכינוסם של פיוטי הגניזה" (בספר "הכינוס העולמי למדעי היהדות" ירושלים תשי"ב, עמ' 262).

ש ל ש ל ת ה ק ב ל ה

פיוט א'	פיוט ב'	אבות פרק א'	אבות דר' נתן
משה	משה	משה	משה
יהושע	יהושע	יהושע	יהושע
זקנים	זקנים	זקנים	זקנים
י"ד שופטים	שופטים	—	שופטים
נביאים	נביאים	נביאים	נביאים
—	חגי וזכריה	—	חגי זכריה ומלאכי
אנשי כנה"ג	אנשי כנה"ג	אנשי כנה"ג	אנשי כנה"ג
—	—	שמעון הצדיק	שמעון הצדיק
איש סוכו	אנטיגנוס איש סוכו	אנטיגנוס איש סוכו	אנטיגנוס איש סוכו
איש ירושלים וחסיד שבכהונה	איש ירושלים וחסיד שבכהונה	יוסי בן יוחנן ויוסי בן יעזר	יוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן
בן פרחיה ומתי הארבלי	בן פרחיה ונתתי (קס"ג : ומתי) הארבלי	יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי	יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי
בן טבאי ושמעון בן שטח	יהודי בן טבאי ושמעון בן שטח	יהודי בן טבאי ושמעון בן שטח	יהודי בן טבאי ושמעון בן שטח
שמעיה ואבטליון	שמעיה ואבטליון	שמעיה ואבטליון	שמעיה ואבטליון
שני אחים	שני אחים הלל ושמאי	הלל ושמאי	הלל ושמאי (נ"ב : שמאי והלל)
—	זקני עגולה (סנהדרין)	רבן גמליאל ורבן שמעון בן גמליאל	—

א. סילוק לשבועות המיוחס לקליר.

(גניזה אוסף קויפמן [בודאפשט], כ"י 6, עמ' 15—18. שאר פיוטי הכ"י עי' ש. וידר ב"מזכרת עמנואל", בודאפשט תש"ז, עמ' 20—22. [ועי' תרביץ כב 38] הניקוד שלי).

סלוק לעצרת לאלעזר*

א

עמ' 15

אלה החוקים • אשר הם ניתנו משחקים • בקולות ובקרים • דברים עתיקים • מדבש
מתוקים • בשבעים לשון נחקקים • על לוחות חקוקים • חיים מחושקים • מלאים
ולא ריקים • ליונית חן וענקים • מזן אל זן מפיקים • חטט (!) ואשמה מנקים • חמאה
וחלב מיניקים • וז פנים מבהיקים • ישרים וטובים וצדיקים • קרובים ולא רחוקים
חלב לפני יונקים • דבש לחיד דביקים • נשמעים מיחד ממתקים • עץ חיים היא
למחזיקים.

ב

ובדברו בפרהיסייה מראש סיני • בלשון מצרית אנכי יי • הרים גזלו מפני יי •
פרמל ותבור וחרמון נעשו גניי • כי נתנאו לפני יי • ועלה ונתעלה הר סיני • ומרחוק
סקרוהו המוני • ובאצבע נמו זה סיני • ובשמחה ירד יי על הר סיני • לגלות לעניו
צפונות ליפני • ששה בכת בבהגא עיניי • וששה בלה לכות שינוני

זה ספר תולדות אדם וכל איתני	(בראשית)
ויציאת מצרים גאולת בניי	(שמות)
וקורבנות תורת פהניי	(ויקרא)
וחומש פיקודי מניניי	(במדבר)
ומשנה תורת יי	(דברים)

*סתם „אלעזר", בכתובות שבפיוטי הגניזה, אלעזר ברבי קליר הוא.

וּסְפָר עוֹצֵי יָרָא יי
לְהוֹדִיעַ סֶכֶם לְוִיִּתָּן וּבְהִימוֹת סְעוֹדַת מְזוּמָנִי (איוב)

עָרַף זָרַעִים לְלִמְד נְבוֹנִי
וּסְדֵר מוֹעֵד לְבוֹנֵן תַּחֲכָמוֹנִי
וְסִיפּוֹק נָשִׁים אֵיךְ לְטַהֵר בְּמַחְנֵי
וּמִשְׁפָּט נְזִיקִים לְהוֹדִיעַ דִּינֵי
וְאַזְהַרֵת קְדָשִׁים לְשֹׁמֵעַ נְבוֹנִי
וְתוֹרַת טְהוֹרוֹת וְעִסְקֵי עִנְיָנִי

וְאִזְ הָאֱמִינוּ אָמוֹנִי . כִּי הִלָּכָה לְמֹשֶׁה מְסִינִי . וְנִהְגוּ לְשָׁנוֹת גְּדוֹלָיִי וְקִטְנִי . מִשֶּׁה
קִי בִּלְתוֹרָה מְסִינִי .

ג

וְאִזְ קָרַן מִרְאִיתוֹ . כְּמִלְאָכִי * שָׁרַת דְּמוּתוֹ . כְּגִיבּוֹרֵי כּוֹחַ גְּבוּרָתוֹ . כְּאֶרֶז גְּבוּהַ
קוֹמָתוֹ . בְּעֻלּוֹתוֹ וִירִידָתוֹ . וְכָל חֲכָמִים לְמַדּוֹ מִחֲכָמָתוֹ . וְכָל הַנְּבִיאִים מִנְּבוּאָתוֹ .
[כִּי] עַל שְׁלוֹשָׁה נָתַן יַחֲדָתוֹ . עַל עֲמוֹ וְעַדָּתוֹ . וְעַל מִשְׁפָּט צְדָקָתוֹ . וְעַל חֻקֵּי
תוֹרָתוֹ . לְכֵן מִסְרָה לִי הוֹשַׁע בְּמוֹתוֹ .

ד

כִּי אֶלְפִים הָיִיתָ בְּמִצְפּוֹנִים . מִתְעַלָּסֶת בִּיכְנֶף רִנָּנִים . מִשְׁחָקֶת בְּחִבּוּן עוֹז מְעוֹנִים .
בְּסִתֵּר שְׂדֵי וּבְצֵל רַעֲנָנִים . וּכְנֻת־חֲתָנָה נִזְלוּ גְּבוּנִים . וְעַל פִּיהָ הָיוּ נוֹסְעִים וְחוֹנִים .
כְּבוּדָה בַּת מֶלֶךְ יִקְרָה מְפִינִים . כְּבִתּוּלָה מוֹצֵנֶצֶת לִיפָּנִים . וּמִפְּנֵי נִקְרַע יֶרֶדָן
וְעָבְרוּ בָנִים . וְעוֹשָׂה קָרֵב מִשְׁרַת בְּמְעוֹנִים . אֵף הוּא בְּמוֹתוֹ מִסְרָה
לְזִקְיָנִים .

ה

כִּי כָאֵן הַסֶּהַר מִזֶּג בַּל יִחְסַר . נִידְמָה בָּהּ כָּל נָגִיד וְשָׁר . לְדַעַת חֻכְמָה וּמוֹסָר .
וְאִם הִישָׁפִים וְהָעֵרִיב כּוֹחַ יוֹסֵר . אֲמָרִיהָ מִרְפָּה (!) לְכָל בָּשָׂר . וְהַתָּרָה לְכָל שְׁבוּעַת
אָסֵר . וּבִרְכָּה לְבַד לֹא תִחְסַר . וְכָל חוֹלֵי וּמִכְאוֹב מִנּוּ יוֹסֵר . אַךְ יִקְיָנִים
מִסְרוֹהָ לְשׁוֹפְטִים אַרְבָּעָה עָשָׂר .

ו

וְעַד לֹא נִמְתָּחוּ יְרִיעוֹת בְּרוּאִים . וּבִטָּרֵם נִתְכַּוְּנוּ עֲמוּדֵי נִבְרָאִים . חֻקֶּיהָ הָיוּ
צְסוּנִים וְנִחְבָּאִים . אֲלֵפִים שָׁנָה צְנוּעִים וְנִפְלָאִים . גַּם [רִיקָ] יָהּ כְּפֶלֶח הָרִימוֹן מִצּוֹת
מְלִיאִים . שְׁלִימִים וּבְכָל נָאִים . [לְעֵבוֹד עֲבוֹדָתָהּ בִּירְאָה בָּאִים . וְשׁוֹפְטִים
מִסְרוֹהָ לְנִבְיָאִים .

ז

[וּבַעֲבוּרָהּ בְּכָבוֹד נִיגְלָה . יי בּוֹרָה לְקְדוּשִׁים נִגְלָה . בִּיקָר וּבְגִדּוּלָה [בְּרִינָה
וּבְשִׁמְחָה וּבְגִילָה . וְגַם לְזִיקְנֵי אוֹם נִידְגְּלָה . וְהִיטָּהּ [לִי סְגוּלָה . אַךְ הַנִּבְיָאִים
מִסְרוֹהָ לְאַנְשֵׁי כְּנָסֶת הַגִּדּוּלָה .

ח

עמ' 17

וּלְמַעַלָּה גָּהַר כְּאֲרִיָּה מְסוּבָּכוֹ . וַיִּקְרָא כֹּה וְכֹה . אַרְ[בָּעִים] וְאַרְבָּעִים בָּעֵץ
סִיכָּכוֹ . וַיִּפְקִידֵהוּ לְצֹאנוֹ הָיוֹת נְסִיכּוֹ . וּמִירִשְׁפִּי חֲצוּבֵי אֵשׁ חֲסָכוֹ . אֵשׁ (?) וַיִּין
וְחָלָב וְדָבֶשׁ הֵימְסִיכּוֹ . וַיֵּט עַל חֶמֶד סוּכוֹ . וַיַּמְאֲנֵשִׁי הַכְּנָסֶת נִיתָנָה
לְאִישׁ סוּכוֹ .

ט

מִימְדָּבָר נִיתָנָה מִתָּנָה . לְמִשׁוּלֵי כְּבִיכּוּרֵי תְּאִינָה . קְרוּאֵי עֲדַת מִימָנָה . חֶלֶק וְנִחְלָה
גּוֹרֵל וּמָנָה . שָׁרָה מִרְאֵשׁ אֲמָנָה . עֵידוֹת גְּאֻמָּנָה . לְמוֹ בָּאֵהָב נִחְתָּמָנָה . וּבַעֲבֵרָה
עָנִיו נִתְעַנָּה . וּפֶץ בְּתִתְנוֹן סֶלַח נָא . וְאִם אֵין מְחִינֵי נָא . אִישׁ סוּכוֹ כְּפָנָה .
מִסְרָה לְאִישׁ יְרוּשָׁלַיִם וְחִסִּיד בְּכֶהוּנָה .

וְכָל הַנִּרְאוֹת הָאֵלֶּה בְּשִׁבְלִי . סְבִיבוֹת סִינִי כְּהִינְבִילִי . בְּקֶצֶף בְּלִי לְחִבְלִי .
 לִירְצוֹתִי וְלִשְׁעוֹתִי וְלִקְבְּלִי . בְּשָׁלוֹם וּבְשִׁמְחָה לְהוֹבִילִי . עַל כִּנְפֵי נְשָׁרִים לְסוֹבְלִי .
 וְהִיא חֲשָׁקָה וּפְשִׁי מִשְׁחַת בְּלִי . בָּעֵת גַּמְסָרָהּ לְכֹן פֶּכַחִיהָ מִתִּי (1)
 הָאֶרֶב לִי .

יא

וּמֵרֹאשׁ הָיִיתָה עוֹז מִבְּטָח . לֵב בַּעֲלָהּ בָּהּ בְּטָח . הִנֵּה אֵל יִשׁוּעָתִי אֶבְטָח . וּבַעֲבוּרָה
 וַיִּשְׁכֹּן יִשְׂרָאֵל בְּטָח . כְּגַמְסָרָהּ לְכֹן טַבִּי וְלִשְׁמֵעוֹן בֶּן שֹׁטָח .

יב

כִּי כִכְלָה מִסְתַּתֶּר בַּעֲזוֹ חֲבִיּוֹן . יוֹשֶׁבֶת בְּסִתְרָה עֲלִיוֹן . צַפּוּנָה מִירְאִיוֹן . נִיתָנָה
 לְעֵנִי בְּצִיּוֹן (1) . בַּשּׁוֹרֶשׁ וּבְחִיפָץ וּבְרִיצִיוֹן . שָׁפֵל מִכָּל נִיתָן עֲלִיוֹן . וְנִתְעַלְפוּ
 גְּבוּנִים בְּקִיָּהּ . וְנִיתָנוּ לְוָנוּעָה וּלְבִיזוֹן . כְּנִחְקָקָה דָּת בְּגִילְיוֹן . לְהִימָסֶר
 לִשְׁמֵעָה וְאֶבְטָלִיוֹן .

יג

יַעֲלוּ רִיעִים וְאֲחִים . כְּנִשְׁתַּלְחוּ בְּפֶרֶדֶס שְׁלָחִים . כְּעֵץ מִבְּכַר לִירְחִים . רֵיחַ טוֹב
 מִפִּיחִים . בְּלֶקַח טוֹב סוֹחֲחִים . שְׁשִׁים וּשְׁמִיחִים . כְּשׁוֹשָׁן מִפְּרִיחִים . וְכִמּוֹ
 קִיבִל וְהִמָּרֵא שְׁנֵי אֲחִים . כְּגַמְסָרָהּ בְּסוֹף לִשְׁנֵי אֲחִים .

יד

וְקָרַב יוֹם שִׁמְחָתָהּ לְהִינָתֵן . לְכָלֵּת לְבָנוֹן לְהִתְחַתֵּן . רָעָשׁ דּוֹק וְגֹאֵל . וְהָיָה קוֹל
 גּוֹתֵן . וְנֶאֱסָפוּ עִם אֵל קוֹסֶם בְּלִי לְהִתְמַתֵּן . וְנָמוּ מֵהָזָה בְּעוֹלָם לְהִינָתֵן . וְהָיָה שִׁבְחָם:
 יְיָ עוֹז לְעַמּוֹ יִתֵּן .

טו

וְהָשִׁיבוּהוּ חוֹשְׁבֵי בְלִיכָם וּבְפִיחָם שְׁלוֹם . כָּל זֹאת עָבוּר גְּתִיבוֹתֶיהָ שְׁלוֹם . מֵאֵת
 אֲדוֹן הַשְּׁלוֹם . וְעַל בְּלִיכּוֹ לְהוֹשִׁיב עִמּוֹ בְּגוּוֹה שְׁלוֹם . בְּמִתְגַּן וְרֶסֶן עֲדִינוּ לְמָה
 יָבִלּוּם . יְיָ יִבְרַךְ אֶת עַמּוֹ בְּשְׁלוֹם .

וְרִיבוֹתֵימִים אֶל־פִּי שִׁנְאַנִי קוֹדֶשׁ . יָרַדוּ הַיּוֹם לְסִינִי בְּקוֹדֶשׁ . לְשִׁמְחַת תּוֹרָה הַכְּתוּבָה
 בְּלִשׁוֹן קוֹדֶשׁ . בְּמֵאמַר מֶלֶכִּי בְּקוֹדֶשׁ . וּשְׁנַיִם עָשָׂר מִל וְנִתְאַחֲרוּ אֲנָשִׁי קוֹדֶשׁ .
 וּכְדִבְרוֹ אֲנֹכִי הִיעִיפוּ נַפְשׁ . וְהִיטִיף מִטָּל קְוֻצוֹתָיו וְחִזְקָה בָּם נַפְשׁ . וְדִבְרוּ לְרוּעָה
 צֶאֱן קוֹדֶשׁ . דִּבֵּר אֶתָּה עִמָּנוּ דְּבָרוֹת קוֹדֶשׁ . וְאַל יִדְבֵּר עִמָּנוּ גִּאֲדָר בְּקוֹדֶשׁ .
 וְנִתְּנוּ זִמְרָה וְשִׁלְשׁוֹ קוֹדֶשׁ . לְנִאֲדָר בְּקוֹדֶשׁ . מֶלֶכִּי בְּקוֹדֶשׁ . נִעְרָץ בְּקוֹדֶשׁ) . כְּסוּד
 אִילֵּי קוֹדֶשׁ . כֹּכ' וקרא.

ב. פיוט לשבועות לפייטן אלמוני.

(כ"י אוכספורד 2845/6 מכיל קרובה לשבועות, המורכבת מפיוטי פייטנים שונים — בעיקר לשלמה סולימן ולקליר — ובתוכם הפיוט דלקמן, שיש בו מסגנונו של ינאי. כתב היד קרוע ומטושטש בכמה מקומות, והצילום שלפניי אינו מן המשובחים, ועי' נספח.)

עמ' 38b

— אלוף מסופל נביא בנאמני
משה קיבל תורה מסיני
בכל ניסי מופתיו שעה ועש יהושע
לכן לעת מותה מסרה ליהושע
גדל בן גון בהעמידו נביאים וקנינים
אף הוא לעת מותה מסרה ליקנינים
דרשו להח . . . ללמוד באלה המשפטים
וישישי החכמה מ[סרוה לש]ופטים
הלא הוגדה נבואת כל נביאים
. . . אות מסרוה לנביאים
וחזים למדוה . . . זור בו הראשון
לחני וזכרה מסורה . . .
[ז] שת לימדוה להגדילה
עמ' 39a שניהם [מסרוה] לאנשי הכנסת הגדולה
חקרוה דרשוה[וה] . . . ערכו
[מהם] קבלה אנטוניגנס איש סוכו
טעמי . . . היפיק . . . כהנה
וקבלה איש ירושלים חסיד שבכהונה

[. . .] נְתִיבוֹתֶיהָ עוֹל תּוֹרָה בְּקִבְלִי
 בַּעֲמוּד בֶּן פֶּרֶחַזָּה וְנִתְיִי הָאֶרֶץ לִי
 כּוֹנֵנוּ לְהִשְׁתַּעֲשִׂיעַ בִּירָאֵת יְיָ עוֹז וּמִבְטָח
 יְהוּדָה בֶּן טַבַּאֲיִי וְשִׁמְעוֹן בֶּן שִׁטְחַ
 לְאֹדֶר מֶלֶךְ נִצְרָאֶצֶר מַחֲסֶה בְּצֵל עֲלִיוֹן
 לְכֹן וְקָרָא שְׁמָם שְׁמֵעָזָה וְאַבְטַלְיוֹן
 מִהָרֹו לְדָרוֹשׁ בְּדַת רְשׁוּמִי
 וְקִבְלוּ מֵהֶם שְׁנֵי אֲחֵים הֵלֵל וְשִׁמִּי
 נִחְלוּ אִמְרֵי נְסוּכָה מֵעוֹלָם
 וְקִבְלָהּ זִקְנִי עֲגוּלָה קְרוֹאֵי אֲבוֹת עוֹלָם
 סֶפֶר מִלְחָמוֹת בְּקִבְעוֹ בְּאֵין מִסְפָּר עֲלָמוֹת
 וְנִחְלוּ שְׁלוֹשׁ מֵאוֹת וּשְׁלוֹשׁ עֶשְׂרִי עוֹלָמוֹת
 עֶרְכָּהּ שְׁשִׁים כּוֹת
 אַחַת וְשִׁבְעִים וְשְׁלוֹשׁ וְעֶשְׂרִים וְשִׁתִּים אוֹתוֹת עֲרוּכוֹת
 פּוֹאֲרָה שְׁנֵיהָ בְּקִשְׁבָּה שִׁימַע קוֹלוֹת
 בְּאַחֲרִית יִשְׂאֵג [עֲשָׂרָה] קוֹלוֹת
 צִהְלוּ לְקִבֵּל רַחֲבָה מֵיָם בְּתִקְעַ שׁוֹפָר גָּדוֹל
 סִימֵן לָהֶם הוֹדִיעַ כִּי כֵן יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל
 קִדָּח בָּהֶם עָשָׂן בְּקִדּוֹחַ אֵשׁ הַמָּסִים
 בְּכִכּוֹד וּבּוֹחֵן אֶבֶן מַעֲמָסָה לְהֵשִׁים
 רָם יֵרֵד בְּכוֹכֵד בְּעֵב עֲנֵן
 לְכֹן יוֹסִיף לְקַבֵּץ פְּזוּרִים בְּשָׁה בַּעֲמוּד עֲנֵן
 שִׁימַע אִמְרִים מִפְּנִינִים יְקָרִים
 בְּשִׁנֵּי לִוְחוֹת תְּקוּקִים, תָּרוֹת תּוֹרוֹת מְבוֹאָרִים
 תִּינָה שֵׁשׁ מֵאוֹת וּשְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה מִצּוֹת בְּנִיתָב אִמְרוֹת
 בְּפָה מְפּוֹרָשׁוֹת בְּאַלָּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים וְהַתּוֹרוֹת.

נספח

תוך כדי הדפסה מצאתי שריד מפיוט ב' בכ"י אנטונין (לנינגראד) סי' 651, קטע של דף אחד, המכיל שרידי האותיות ז—ת, בנוסח אחר, וזה לשונו:

- (אות ז) ... לאנשי [הכנסת] ...
- (ח) ... ו ק י ב ל מהם אנטי[גנס] ...
- (ט) ... [כ]הונה ו ק ב ל ו מ נ ו איש ירוש[לים] ...
- (י) ... [עול תור]ה ע ל י במקבלי
- ב מ ע מ ד נצפרחיה (קרי: נץ, או: נץ פרחיה) ו ...
- (כ) ... ביראת יי עוז ומבטח
- ו ק ב ל ו מהם נ י נ י ...
- (ל) ... [ו] ס ר א צ ר מ ס ר ו ה כ ג ש ו ל צ ל עליון
- לכן נקרא ש[מם] ...
- (מ) מהרו לדרוש בדת רשומי
- ו מ ס ר ו ה ל ש נ י א [חים] ...
- (נ) נחלו אמרי נסוכה מעולם
- זקני עגולה ק ר ו א י מ ...
- (ס) [ספר] מלחמות ק ב ע ו באן (!) מספר עלמות
- ונחלו שלש מ[אות] ...
- (ע) ערכים (קרי: ערכום) שישה סדרי בהלכות
- א ח ד ושבעים וש. ... מערכות
- (פ) פו ר ר ה נ ש י י ה * כקשבה ש ב ע ה קולות
- ... בעשרה קולות
- [צ] צהלו מ י מ ר ח ו ק י מ ** ל ת ק ע קול שופ[ר גדול]

(* מסתבר שזה נוסח מקורי, ור"ל: הארץ נתפוררה מפחד בשמעה שבעה קולות (תהלים כ"ט) שבהם ניתנה תורה בהר סיני.
 (** ע"י תהלים ס"ה ו').

[סי] מן כי כן יתק[ע] באחרית לפני בוא יום
הגדול

- (ק) קדח בהר עשן כקדח א[ש המ]סים
להועיד כי כדכוד ובוהן אבן מעמסה יסים (=ישים)
- (ר) רם ירד בכבודו בעב הענן
להוד[יע] כי בסוף פזורים יקבץ לשאתם
בענן
- (ש) שימע מהר שבעים לשוני דת[ות]
באצבע חרות עשרים ושתים אותות
- (ת) תינה שש מאות ושלש עשרה מצות
להורות בכתב ובפה אמורות
אלה החוקים והמשפטים והתורות
- (אחריו: „סלוקה“, תחילתו: וכל העם רואים את הקולות מסובבי הר
במקהילות, וכו').

(פיוט א')

פיסקא א. לתחילת הסילוק השוה סילוקו של קליר שבדפוס (אלה העדות והחוקים, ד"ו א 7694, ח"ז). — הם, נ"ל מיותר. — דברים עתיקים (דה"א ד' כ"ב), דברים שנאמרו מפי הקב"ה, שהוא עתיק יומין. עיין ב"ב צ"א ע"ב, ילק"ש ח"ב סוף תתרע"ד. — לפני יונקים, קרי: לפי. — מחך, מחיכו של הקב"ה (שה"ש ה' ט"ז).

פיסקא ב. בפרהסיא, מכילתא דבחודש השלישי, פר' א. — בלשון מצרית, פסיקתא דר"כ בחודש השלישי, ובהערות בובר סי' קפ"ב. — הרים נזלו, שופ' ה' ה'. — נעשו גניי, נפסלו מהיות ראויים שתינתן תורה עליהם (עי' כל הענין: מדרש תהלים ס"ח ט', ב"ר צ"ט א', במ"ר י"ג ג'). — ובאצבע, דורש "זה סיני" (שופ' ה' ה', תהלים ס"ח ט'), שהראו עליו באצבע, ולא מצאתי מקורו, וע' הקדמה. — ששה בכתב, ע' ב"ב י"ד, סוף ע"ב: "משה כתב ספרו ופרשת בלעם ו א י ו ב". — איתני, האבות. — ויצאת, בכ"י: ויצאת. — להודיע סכם, ר"ל: ספר איוב בא להודיע מידת שיעורם של ליתן ובהמות המוכנים לסעודת צדיקים לעתיד לבוא. — תחכמוני, תואר לחכמי ישראל (עפ"י ש"ב כ"ג ח'). — וסיפוק נשים, לא הוברר לי משמעו של "סיפוק" זה, אם לשון ספק הוא, או ל' חיבור, ונרדף ל"סדר" ו"ערך". וע' ח. ילון, קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה א' (ירושלים, ניסן תרצ"ז). — משה קיבל, בכ"י: ומשה.

פיסקא ג. בכ"י: במלאכי, כגיברי. — על שלושה, עי' מכילתא דר"י, מסכתא דשירתא פר' א', פיוטי ינאי ק"ה, שו' כ"ט—ל'.

פיסקא ד. אלפיים, ב"ר ח' ב', פסיקתא דר"כ בחודש השלישי (הע' קפ"א), ועיין להלן פיסקא ו. — מתעלסת, עפ"י איוב ל"ט י"ג, וכנראה נדרש הפסוק על התורה, כדרך מדרשם על משלי ח' ל' (ואהיה שעשועים יום יום). — בחביון עוז, חבקוק ג' ד'. — וכנתחתנה, עפ"י מדרשם לשה"ש ג' י"א: ביום חתונתו זו מתן תורה (תענית כ"ו ב'). — גבנונים, הרים (תהלים ס"ח ט"ז—י"ז). — ועושה קרב, יהושע שעשה את המלחמות ושירת באוהל מועד (מעון, כינוי למשכן ולביהמ"ק), שמות ל"ג י"א.

פיסקא ה. כאגן, שה"ש ז' ג'. — כוח יווסר, כך בכ"י, ונראה שפירושו כמו י א ו ז ר (יסר, אסר, אזור, כולם לשון קשירה והידוק. פירוש זה הוברר לי מתוך שיחה עם מו"ר ח. ילון, שמצא כיוצא בו במגילות הגנוזות [עי' קרית ספר, כ"ח 69]. ובמקרא מצינו: י ס ר ת י ח ז ק ת י זרועותם, הושע ז' ט"ו, הנה י ס ר ת רבים וידיים רפות ת ח ז ק, איוב ד' ג'). — וברכה, ספק וברבה, ולא ידעתי ליישבו.

פיסקא ו. יריעות, שמים, תהלים ק"ד ב'. — אלפיים, עי' לעיל פיס' ד. — ריקיה, עי' מדרשי חז"ל לשה"ש ד' ג' (ברכות נ"ז א', ועוד). פיסקא ז. י"י בורה, כנר' משובש, וצ"ל: ובעבורה. — אום נדגלה, ישראל, עפ"י שה"ש ו' ד' י'.

פיסקא ח. גהר, ל' קריאה ומתן קול, עי' "עניני לשון" לח. ילון, חוב' תשי"ג עמ' 1; ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ו', ק"פ. — סיככו, בכ"י ספק סיככו. — ומרשפי וכו', מאשם של מלאכים שלא ישרפוהו. — אש ויין, תיבת "אש" כנר' ט"ס. — המסיכו, השקהו (ל' מסכה יינה, משלי ט' ב'). — חמד, הר סיני, עפ"י תה' ס"ח י"ז.

פיסקא ט. ממדבר, במד' כ"א י"ח. — כביכורי תאנה, הושע ט' י'. — מימנה,

מי מנה (במד' כ"ג י'). שרה מראש, שה"ש ד' ח'. — ובעברה, כנר' צ"ל: ובעברה. — ופץ (אמר) וכו', עי' במד' י"ד י"ט, שמות ל"ב ל"ב. — כפנה, כאשר נסתלק. — לאיש ירושלים, ל י ו ס י ב ן י ו ח נ ן (אבות א' ד'), וחסיד בכהונה הוא י ו ס י ב ן י ו ע ז ר (משנה חגיגה ב' ז').

פיסקא י. והיא (התורה) חשקה נפשי וכו'. הלשון עפ"י ישעי' ל"ח י"ז. — מתיי (קרי: ומתיי), ועי' הקדמה.

פיסקא יא. עוז מבטח, רומז למשלי י"ד כ"ו וכ"א כ"ב (ויורד עוז מבטחה) שנדרש על מתן תורה, ועי' פיוט ב' אות כ'. — לב בעלה, משלי ל"א י"א. — הנה, ישע' י"ב ב'. — וישכון, דבר' ל"ג כ"ח.

פיסקא י"ב. בעוז חביון, עי' פיסקא ד'. — בציון, אעפ"י שאפשר לפרשו ל' ציווי, נ"ל שר"ל: בצביון. — בשורש, כנראה ט"ס, ואולי צ"ל: בשוש (ל' ששון). — וברציון, ל' ריצוי. — שפל מכל, רמז להר סיני שנתעלה על שאר כל ההרים הגבוהים. עי' מדרש תהלים ס"ח ט', ב"ר צ"ט א', במ"ר י"ג ג'. — ונתעלפו וכו', ההרים שנתגאו בגבהם, בראותם שסיני הקטן נבחר לשם מתן תורה, חלשה דעתם ונשתה גבורתם. — כנחקה, ר"ל: כל זה אירע בשעה שנחקה התורה, על מנת שתימסר בשעתה לשמיעה ואבטליון. — בגליון, נ"ל פירושו: בגלוי.

פיסקא יג. ריעים ואחים, תלמידי חכמים (תה' קכ"ב ח', סוף מסכת ברכות). — בפרדס, שה"ש ד' י"ג, וכנראה כינוי לבתי מדרשות. — כעץ מבכר, עפ"י יחו' מ"ז י"ב. — מראש שני אחים, משה ואהרן. — לשני אחים, הלל ושמאי, כמוכח מפיוט ב'.

פיסקא י"ד. שמחתה, של תורה. — לכלת לבנון, לכנסת ישראל, עפ"י שה"ש ד' ח'. — אל קוסם, אל בלעם. עי' זבחים קט"ז א', ובסילוקו של קליר שבדפוס (היידנהיים, יום ב' של שבועות): רעשו אומות וכו' ואצל קמואל [בלעם] באו כולם וכו'. — בלי להתמתן, בלא שהיות, כלו' חיש מהר. — י"י עוז, תה' כ"ט י"א נדרש על מתן תורה (זבחים שם).

פיסקא טו. והשיבוהו, עי' זבחים שם: פתחו כולם ואמרו ה' יברך את עמו בשלום. — עבור נתיבותיה, בשביל התורה שנתיבותיה שלום (משלי ג' י"ז). — ועל, כמו ועלה. — במתג ורסן, תה' ל"ב ט', ולא עמדתי על כוונתו.

פיסקא טז. ורבותים, תה' ס"ח י"ח. — במאמר, ר"ל: הכתובה במאמר ולא בידים. — נתאחרו, נרתעו לאחור, יונתן לשמות כ' ט"ו, מכילתא יתרו פר' ט', מדרש תהלים ס"ח ו'. — העיפו נפש, כלו' פרחו נשמתם, שבת פ"ח ב', ועוד. — ככ' (ככתוב), ישע' ו' ג'.

אות א) אלוף מסובל, כינוי למנהיג, עפ"י דברי חז"ל לתהלים קמ"ד י"ד (ירוש' ר"ה ב' ה"ח, פתיחתא דרות רבא ו').

אות ב) שעה, ראה והתבונן.

אות ג) זוקינים, לפניו ט"ס: ליהושע, והוקף.

אות ד) וישישי, בכ"י: וישיש, ושי"ן אחרונה צרויה.

אות ו) לחגי וזכריה, תמוה חסרון זכר מלאכי (עי' אבות דר"נ פרק א). ואין כאן השמטה, כמוכח מ"שניהם" שבאות ז.

אות ח) בכ"י: וקבלה לאנטיגנס. לכתבו של "אנטיגנס" (בלי ו"ו, וכן במשנה הוצ' לו, ועוד), השוה "אשא משלי" לרס"ג, חרוז "יה" (אבטליון ואנטיגנס/אורם מגיה כפנס).

אות ט) וקבלה, קרי: וקבלוה. — חסיד, קרי: וחסיד, ועי' פיוט א', פיסקא ט.
אות י) ספק: יושר נתיבותיה. — ונתיי, מטושטש, ונראה כאילו הוגה מנתיי

- אות כ) ביראת ה', משלי י"ד כ"ו, ועי' פיוט א' פיסקא י"א.
למתיי, או להפך, ועי' פיוט א', פיסקא י'.
- אות ל) קרי: לאדרמלך ושראצר (מ"ב י"ט ל"ז, יש' ל"ז ל"ח), בני סנחריב, שמבני בניהם יצאו שמעיה ואבטליון (גיטין נ"ז ב'). — מחסה בצל עליון, ר"ל: נכנסו תחת כנפי השכינה.
- אות מ) מהרו לדרוש, שמעיה ואבטליון "דרשנין גדולים" היו (פסחים ע' ב').
- אות נ) נסוכה מעולם, התורה, עפ"י משלי ח' כ"ג. — זקני עגולה, סנהדרין היושבין כחצי גורן עגולה (משנת סנהדרין ד' ג').
- אות ס) ספר מלחמות, כינוי לתורה, עפ"י במד' כ"א י"ד. באין מספר עלמות, עפ"י שה"ש ו' ח', הנדרש על התורה ולומדיה בדרכים שונות, עי' שיר השירים רבה (פיסקא אחת היא יונתי): ששים המה מלכות אלו ששים מסכתיות של הלכות וכו' ועלמות אין מספר אין קץ לתוספות, ולהלן שם: ששים המה מלכות אלו ששים חבורות של צדיקים שיושבות בגן עדן תחת עץ החיים ועוסקות בתורה וכו' ועלמות אין מספר ואין קץ לתלמידים. לפי זה נראה שהמחבר רומז למדרש כיוצא בו, ור"ל כאשר קבעו (זקני עגולה) את הלכות התורה על כל תוספותיהן (או: בין תלמידיהם הרבים) נחלו ש"י עולמות. — ונחלו, נ"ל: נחלו. — שלוש מאות ושלוש עשרי, ט"ס (אגב שגרת לשון של תרי"ג מצוות), וצ"ל: שלוש מאות ועשרה (סוף משנת עוקצין, סנהדרין ק' ע"א).
- אות ע) מטושטש וספק. אחרי "ששים" ספק א ח ת (נמחק והוגה בין השיטין ל"אפור"?). בסמכות (אולי צ"ל: מסכות). — אחת וכו', קשה לעמוד על כוונת המספרים. יתכן שרומז לסנהדרין גדולה וסנהדרין קטנה ולכ"ב אותיות הא"ב, והנוסח לקוי.
- אות פ) שניה, כנר' רומז לקבלת הלוחות האחרונים. — עשרה, מטושטש, וכנראה רומז לעשרה קולות שעתיד הקב"ה להשמיע בימות המשיח, עי' אוצר מדרשים לאייזנשטיין 389, 392.
- אות צ) רחבה מים, התורה, עפ"י איוב י"א ט'. — כי כן יתקע, ישע' כ"ז י"ג.
- אות ק) כקדוח (בכ"י: כקוח), ישע' ס"ד א', נדרש (ב"ר ד' ב') על האש של מתן תורה שהיה בדוגמת האש של מעשה בראשית. — כדכוד וכו', ר"ל: לבנות את ירושלים (אבן מעמסה, זכר' י"ב ג') באבני כדכוד (ישע' נ"ד י"ב) ואבן בוחן (ישע' כ"ח ט"ז). ויתכן שהנוסח לקוי, וצ"ל כדכוד ו א ק ד ח (ישע' שם) ובוחן, ורומז לאיזה מדרש הדורש את הלשונות אקדח-כקדוח.
- אות ר) בכובד, רומז לענן כבוד, שמות י"ט ט"ז.
- אות ש) שימע, השמיע. — חרות, שמות ל"ב ט"ז.
- אות ת) בניתב אמרות, כנר' צ"ל: בכתב אמורות.

